

Analysis and Introduction of 'Ibn Ḥawqal's Book (A Historical Study of his book *Ṣūrat al- 'Arḑ*)

Rahim Pak Nejad

Visiting Lecturer and PhD Candidate, Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran

Email: Am72.paknejad@gmail.com

History & Culture

تاریخ و فرهنگ

HomePage: https://jhistory.um.ac.ir	سال ۵۶ - شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۱۲ - بهار و تابستان ۱۴۰۳، ص ۱۳۳ - ۱۲۷	
شاپا الکترونیکی ۲۵۳۸-۴۳۴۱	شاپا چاپی x ۷۰۶-۲۲۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۷	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۲۷	تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰
DOI: https://doi.org/10.22067/jhistory.2024.87094.1291		نوع مقاله: نقد کتاب

نقد و معرفی کتاب ابن حوقل (مطالعه‌ای تاریخی در کتاب صورة الارض او)

رحیم پاک‌نژاد

مدرس مدعو و دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم و انسانی، دانشگاه تهران

Email: Am72.paknejad@gmail.com

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

ابن‌حوقل از جمله جغرافی‌نویسان نامدار جهان اسلام است که کتاب مشهور او با عنوان *صورة الارض* (المسالک و الممالک و المفاوز و المهالك) از جمله متون متقدم در این حوزه به حساب می‌آید. انتشارات تموز در سال ۲۰۰۶ میلادی کتابی ذیل عنوان ابن‌حوقل (مطالعه‌ای تاریخی در کتاب *صورة الارض* او) درباره او منتشر کرد که نام سعد عبود سمار را به عنوان نویسنده بر پیشانی دارد.^۱ عبود سمار استاد تاریخ عرب باستان در دانشگاه واسط عراق است که از جمله آثار او می‌توان به کتاب *آناهیتا: الهة آب و باروری در اساطیر ایران باستان*،^۲ امر مقدس در نزد عرب پیش از اسلام،^۳ و قبایل مذحج پیش از اسلام (و دوره‌های نخستین اسلامی)^۴ اشاره کرد.

این کتاب شامل یک مقدمه و چهار فصل و نتیجه‌گیری است که جزئیات هر فصل بدین ترتیب است:

۱. زندگی ابن‌حوقل، گرایش‌های سیاسی او، نسخه‌ها و چاپ‌های کتاب *صورة الارض*، روش ابن‌حوقل، تطبیق دو کتاب *مسالک و ممالک اصطخری* و *صورة الارض*، ابن‌حوقل و اندیشه‌های بطلمیوسی در جغرافیا و تفکرات هندی در این علم، اهمیت ابن‌حوقل در اندیشه جغرافی عربی؛^۲ جنبه‌های اداری (اصطلاحات و تقسیم‌بندی‌های اداری و...)، جنبه‌های اجتماعی (قبایل و اقوام، زبان‌ها، پراکندگی ادیان و مذاهب)؛^۳ جنبه‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعت، تجارت و...)؛^۴ نگاه ابن‌حوقل به [مقوله] شهرنشینی (مفهوم شهرنشینی، وسعت شهرها، برنامه‌ریزی شهری، [وضعیت] آب آشامیدنی و...).

توصیف

عبود سمار در مقدمه کتاب خود ضمن اشاره به اهمیت ابن‌حوقل در تاریخ علم جغرافیا و تأثیراتی که بر نویسندگان پس از خود نهاده، به این نکته می‌پردازد که علی‌رغم جایگاه ویژه این عالم مسلمان چنان‌که شایسته و بایسته است به او پرداخته نشده و این کتاب را در راستای جبران این خلاء نوشته است. دیگر نکته مهم مقدمه کتاب، ذکر منابع و مراجعی است که اشاراتی درباره ابن‌حوقل داشته‌اند و منابع تفصیلی نیز در پایان کتاب آمده است.

در بخش زندگی‌نامه ابن‌حوقل تلاش شده تا عمده سوانح حیات او در منابع متقدم مورد واکاوی قرار گیرد و البته به مقالات جدید و غربی در این موضوع هم اشاره رفته است. مؤلف در قسمت گرایش‌های

۱. سمار، سعد عبود. ابن‌حوقل (دراسة تاريخية في كتابه صورة الارض). دمشق: دار تموز، ۲۰۰۶م.

۲. سمار، سعد عبود. آناهیتا: الهة المياه والخصب في الميثولوجيا الإيرانية القديمة. دمشق: دار تموز، ۲۰۱۸م.

۳. سمار، سعد عبود. المقدس عند العرب قبل الإسلام. دمشق: دار تموز، ۲۰۱۹م.

۴. سمار، سعد عبود. قبائل مذحج قبل الإسلام والعصور الإسلامية الأولى. دمشق: دار تموز، ۲۰۱۷م.

سیاسی ابن حوقل، فرضیه انتساب او به فاطمیان را رد می‌کند و می‌نویسد ابن حوقل نیازی نداشت تا در هیئت و صورت تاجران (اما در حقیقت به‌عنوان جاسوس فاطمیان) وارد اندلس شود؛ چرا که در آن دوره برای ورود به اندلس مانع و ملاحظه خاصی وجود نداشت.^۵ در قسمت نسخه‌ها و چاپ‌های صورة الارض به سال‌های چاپ و به‌خصوص ترجمه‌های مختلف این کتاب اشاراتی شده است. در قسمت منابع اطلاعاتی ابن حوقل در تألیف صورة الارض نیز درباره سفرها و مشاهدات میدانی او، روایات شفاهی و متون تخصصی و عمومی که از آن استفاده کرده، بحث شده است. نویسنده ابن حوقل را جزء در یک مورد متأثر از اندیشه بطلمیوسی نمی‌داند و درباره تأثیرپذیرفتن ابن حوقل از اندیشه‌های جغرافیایی هندی نیز چنین نظری دارد.

در نظر عبود سمار جایگاه رفیع ابن حوقل در تاریخ علم به‌جهت توجه به جنبه‌های گوناگون اداری، اجتماعی، دینی، اقتصادی و ... همچنین مشاهده عینی وقایع و پدیده‌هاست. در فصل دوم به تقسیم‌بندی ابن حوقل از شهرها و نواحی توجه شده که شامل اقلیم، کوره، ناحیه، جند (واحد ویژه تقسیم‌بندی شامات)، شهر (قصبه)، دهستان (رستاق)، روستا و منبر است.^۶

تقسیم‌بندی ابن حوقل از مناصب سیاسی نیز بدین ترتیب است: والی، قاضی، عامل، نیروی نظامی ویژه (صاحب‌المعونه)، شهردار، مسئول ضرب‌خانه و ... اقوام مورد بحث ابن حوقل نیز به تفکیک در کتاب عبود سمار آمده و آداب اجتماعی هر یک از آنها (با تأکید بر فرهنگ‌های متنوع پوشش در قرن چهارم هجری) به صورت مختصر مورد بحث قرار گرفته است. نویسنده در فصل سوم - که موضوع آن مسائل اقتصادی مورد توجه ابن حوقل است - در تلاش است تا جزئیات کشت و زرع در بلاد اسلامی را از صورة الارض استخراج کند و البته به مقوله صنایع و معادن و تجارت نیز عنایت دارد.

فصل فرجامین کتاب عبود سمار مباحث مربوط به کمیت و کیفیت شهرهای مورد نظر ابن حوقل را در بر دارد و جنبه‌های تمدنی و فرهنگی صورة الارض را نشان می‌دهد. علاوه‌براین، تعریف ابن حوقل از پدیده شهر به تعریفی که در دوره معاصر از آن می‌کنیم نزدیک است.^۷ به باور نویسنده ابن حوقل در وصف بناهای شهری معمولاً به معماری داخلی، بناهای مذهبی، بناهای اداری، بازارها و ساختمان‌های نظامی توجه دارد و همچنین جنبه‌های طبیعی شهرها را نیز مورد تدقیق قرار می‌دهد. از سوی دیگر به عواملی که منجر به افول و نزول شهرها می‌شوند مانند عامل طبیعی، سیاسی، تجاری، نظامی و اجتماعی اشاره کرده است که تأثیر

۵. سمار، ابن حوقل (دراسة تاريخية في كتابه صورة الارض)، ۱۹.

۶. منظور از منبر شهری است که در آن نماز جمعه برگزار می‌شد.

۷. سمار، ابن حوقل (دراسة تاريخية في كتابه صورة الارض)، ۲۱۷.

آن‌ها را به ترتیب در وضعیت شهرهای کاث، منصوریه، بالس، حلب و طبنه می‌توان دید.

تحلیل

عبود سمار در کتاب خود تلاش کرده است تا با مرور جزئی مسائل و مطالب کتاب ابن‌حوقل، اندیشه‌ها و آرای او را صورت‌بندی کند و در نهایت به این سؤال اساسی پاسخ دهد: چرا صورة الارض اهمیت دارد؟ از آنجا که کتاب ابن‌حوقل به ابعاد گوناگون حیات انسانی در قرن چهارم هجری می‌پردازد، عبود سمار نیز ناگزیر از طرح مسائل مختلف در موضوعات این کتاب است. به نظر می‌رسد که تقسیم‌بندی مطالب صورة الارض به چهار موضوع کلیات، اجتماع، اقتصاد و شهرنشینی، تقسیم‌بندی معقولی است. این تقسیم/ صورت‌بندی از یک سو ذهن مخاطب را در مطالعه و ارزیابی کتاب ابن‌حوقل از پراکندگی باز می‌دارد و از سوی دیگر نشانی از جامع‌الاطراف بودن ذهن ابن‌حوقل هم هست؛ چرا که کمتر موضوعی در جامعه قرن چهارم هجری وجود دارد که ابن‌حوقل بدان توجه نکرده باشد.

نویسنده در مقدمه کتاب به انبوهی از آثار متقدم و متأخر که به نحوی به ابن‌حوقل و اثر مهم او پرداخته‌اند، اشاره می‌کند و بدین ترتیب کتاب‌شناسی ابن‌حوقل نیز در ضمن کتاب عبود سمار در دسترس قرار گرفته است. وی به نقد منابع و متون مرتبط با زندگی و کارنامه علمی ابن‌حوقل نیز عطف نظر دارد و به‌ویژه نقد آثار مستشرقین در این موضوع، حائز اهمیت است.^۸

یکی از موضوعات مهم درباره کتاب صورة الارض شباهت‌های چشمگیری است که در برخی موارد با متن مسالک و ممالک اصطخری دارد و این مطلب از دیرباز مورد توجه محققان قرار گرفته است.^۹ عبود سمار با تطبیق برخی مطالب این دو کتاب نشان می‌دهد که حجم اضافات و محاسن کتاب ابن‌حوقل نسبت به کتاب اصطخری روشن است و این نکته را به‌ویژه در مطالب مربوط به دریای خزر و جنبه‌های اقتصادی اقلیم عراق به‌وضوح می‌توان دید.^{۱۰}

به‌طورکلی تلاش نویسنده بیشتر معطوف به این بوده است که اثری جامع و مستقل درباره صورة الارض فراهم کند و همچنین نقد نوشته‌های متقدم و متأخر در این موضوع را پیش چشم دارد. ایده محوری او و نتایجی که معمولاً از بررسی آراء مختلف ابن‌حوقل می‌گیرد، تصویری از ابن‌حوقل را برای خواننده ترسیم می‌کند که سازگار با اندیشه‌های معاصر باشد و خصوصاً در تلاش است تا نگاه ابن‌حوقل به مقوله مدنیت و

۸. سمار، ابن‌حوقل (دراسة تاريخية في كتابه صورة الارض)، ۱۷.

۹. ابن‌حوقل، سفرنامه (ایران در صورة الارض)، ترجمه و توضیح جعفر شعار. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶، مقدمه، ۱۱.

۱۰. سمار، ابن‌حوقل (دراسة تاريخية في كتابه صورة الارض)، ۵۴.

شهرنشینی را همخوان با مطالعات و تحقیقات جدید در این حوزه نشان دهد.

مهم‌ترین محدودیت نویسنده در فراهم‌آوردن این اثر، قلت منابع مرتبط با موضوع پژوهش اوست و چنانچه خود یادآوری می‌کند بسیاری از کتاب‌های تراجم درباره ابن‌حوقل سکوت و یا به‌اختصار و به‌اجمال بحث کرده‌اند. با این‌همه، جست‌وجوی دقیق و فحوص در مآخذی که به شکل غیرمستقیم به ابن‌حوقل مربوط‌اند و به‌ویژه استفاده از نسخه‌های خطی عراق سبب شده است که کتاب عبود سمار مهم‌ترین و مفصل‌ترین پژوهش پیرامون زندگی و کارنامه ابن‌حوقل گردد.

ارزیابی و نتیجه‌گیری

علی‌رغم اهتمام ویژه و شایسته نویسنده در معرفی جامع ابن‌حوقل، روشن ساختن جایگاه او در تاریخ علم و نیز تفکیک و طبقه‌بندی دقیق مطالب صورة الارض، کاستی‌ها و کمبودهایی در کتاب عبود سمار وجود دارد که در ذیل مورد اشاره قرار می‌گیرد: ۱. هرچند نویسنده در ارزیابی ایده‌ها و عملکرد منتقدان ابن‌حوقل (به‌ویژه شرق‌شناسان) موفق عمل کرده است، درباره آراء ابن‌حوقل صرفاً به توصیف داده‌ها اکتفا کرده، از دریچه انتقادی با آن مواجه نمی‌شود. شایسته بود که بینش انتقادی نویسنده در سرتاسر کتابش نمود می‌یافت و بدین ترتیب مطالب از حالت وساحت توصیفی صرف خارج می‌شد.

۲. یکی از مهم‌ترین فواید تاریخی متن صورة الارض برای روزگار ما، اشاره صریح ابن‌حوقل به خلیج فارس و استفاده از عبارت «بحر فارس» است: «والذی یجب ان یذکر بعد الدیار العرب، بحر فارس. لانه یشتمل علی اکثر حدودها و تتصل دیار العرب به و بکثیر من بلدان الاسلام و تعتوره...»^{۱۱} بی‌اعتنایی نویسنده به این قسمت از صورة الارض جای تأمل و تانی فراوان دارد و یکی از مهم‌ترین فواید اثر ابن‌حوقل در کتاب مورد بحث ما ناگفته باقی مانده است.

۳. پرواضح است که کتاب صورة الارض ابن‌حوقل سرشار از اسامی متعدد و مختلف است که از نام نواحی و شهرهای مختلف تا نام پدیده‌های طبیعی (نظیر کوه‌ها، رودها، دریاها و...) را دربرمی‌گیرد. همچنین عبود سمار (به‌ویژه در مباحث مقدماتی کتاب) به نویسندگان و مورخان و آثار بسیاری ارجاع داده است که تنوع آن را در فهرست منابع کتاب می‌توان دید. با در نظر گرفتن این ملاحظات، ضرورت تهیه فهرست‌های راهنما (نام کسان، نام‌های جغرافیایی، عنوان کتاب‌ها و...) برای این کتاب بدیهی به نظر می‌رسد تا خواننده در میان انبوه نام‌ها و نوشته‌ها به سهولت بتواند به مطلب مورد نظر خود رجوع کند، اما این فهرست‌ها برای کتاب تهیه نشده است.

۱۱. ابی القاسم بن حوقل النصیبی. صورة الارض. بیروت: منشورات دار مکتبة الحیاة، ۱۹۹۲م، ۴۸.

با این همه، کتاب عبود سمار قطعا منبع پرفایده‌ای درباره‌ی ابن حوقل و سهم او در تاریخ علم در جوامع اسلامی است که با نثری روشن و عاری از خودنمایی نوشته شده است. طیف مخاطبان این کتاب نیز گسترده است و پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های جغرافیا، تاریخ، جامعه‌شناسی تاریخی، انسان‌شناسی و ... را دربرمی‌گیرد که هر کدام به فراخور رشته و حوزه مطالعاتی‌شان می‌توانند از مطالب آن بهره‌مند گردند.

